

Praktijken van sociale verantwoordelijkheid

Over de inzet van burgers in een 'participatiesamenleving'

Hans Boutellier

Marian van der Klein

April 2014

Ter introductie

De Wmo gaat met nieuwe wetgeving zijn tweede fase in. Kenmerkend voor de eerste fase is dat er veel dynamiek is ontstaan rond 'de burger'. Vanwege de vele vragen die rond de inzet van burgers via ons portaal www.wmotogo.nl op ons af komen, willen we op meer fundamentele wijze aandacht aan dit onderwerp te besteden. Dit essay heeft vooral de functie om de argumentatie te verdiepen. Wij pleiten ervoor de discussie over de rol van burgers op te nemen in een bredere visie op sociale verantwoordelijkheid. Het appel op de 'eigen verantwoordelijkheid' van burgers kan alleen tot zijn recht komen binnen een verhaal over de inzet van alle partijen op hun bijdrage aan de samenleving.

Een aansprekende relatie tussen bestuur, ondernemers en burgers is niet vanzelfsprekend. De geschiedenis leert dat er altijd sprake is van tegenstellingen en strijd. De verzorgingsstaat is niet zomaar om te toveren in een participatiesamenleving. Toch is er een fundamentele verschuiving gaande in de wijze waarop 'verantwoordelijkheid voor de samenleving' tot stand komt. In de verzuilde tijd werd deze vorm gegeven vanuit ideologisch gedreven collectieve identiteiten: de zuilen. Vanaf de jaren zeventig werd het geloof in de markt dominant. De impliciete verwachting was dat de verantwoordelijkheid voor het geheel een vanzelfsprekend resultaat was van concurrentie en ondernemingszin.

In de huidige doorontwikkeling van de netwerksamenleving - met de digitalisering als driving force - wordt een nieuwe vorm van sociale verantwoordelijkheid zichtbaar. Aan de hand van vier voorbeelden - verspreid door de tekst - laten we zien hoe deze in de praktijk vorm krijgt. We pleiten voor een stevige dialogische relatie tussen partijen, die elkaar aanspreken op hun verantwoordelijkheid voor de samenleving als geheel. Dit kan in praktijken die aansluiten bij de alledaagse ervaring van mensen.

1 Waarom sociale verantwoordelijkheid

Het voornemen om een essay te schrijven over de participatiesamenleving staat onder druk van een onstuitbare publicatiestroom over dit onderwerp. Nog een essay! De volgende zoektermen blijken relevant: burgerkracht, zelfredzaamheid, samenredzaamheid, participatie, eigen kracht, *empowerment*, eigen verantwoordelijkheid, *civil society*, burgerinitiatieven, burgers aan zet, *Big society*, actief burgerschap - dat zijn ze wel zo'n beetje. Ook vanuit het Verwey-Jonker Instituut zijn recent diverse publicaties rond dit onderwerp verschenen (Huygen e.a., 2012; Van der Klein e.a., 2013; Boutellier, 2014). Sterker nog, we beschouwen het vanouds als onze *core business*: de verhouding tussen de leefwereld en de systeemwereld; de afstemming tussen beleidsmaker, professional en burger; maatschappelijke participatie ... vooruit maar: de participatiesamenleving.

Het is tegen de achtergrond van deze traditie dat wij een bijdrage aan het debat leveren. Daarvoor zoeken we de aansluiting bij een oude traditie: samentevingsopbouw, het gezamenlijk werken aan een goede samenleving. Dit begrip hebben we eerder nieuw leven ingeblazen in het essay *Van presentie tot correctie* (Boonstra & Boutellier, 2009). Die beschouwing richtte zich vooral op de professionele arrangementen die zich in de afgelopen decennia ontwikkelden rond problemen in de samenleving. Het vormde een pleidooi om professionele schuttingen af te breken en veel meer vanuit de samenwerking tussen de verschillende domeinen te werken vanuit concrete thema's die in de samenleving spelen. In de plaats van aanbodsturing en vraagsturing (twee kanten van dezelfde medaille) pleiten we ervoor te werken vanuit concrete problemen en kansen.

In het verlengde van deze visie op professionals introduceren we hier een bredere benadering, die aansluiting zoekt bij de discussie rond 'de participatiesamenleving'. Het gaat om de civiele potentie in relatie tot die van de overheid (en de markt). Wat betekent het actuele perspectief van de inzet van burgers voor de opbouw van de samenleving? We hebben het dus eigenlijk over *participatiesamenlevingsopbouw*. We kiezen daarbinnen voor het begrip sociale verantwoordelijkheid, vanuit de gedachte dat het willen bijdragen aan een gemeenschappelijk

streven cruciaal is voor de kwaliteit van een samenleving.¹ We definiëren sociale verantwoordelijkheid als de *mate waarin personen, organisaties en instituties intentioneel bijdragen aan de sociale kwaliteit van de samenleving*. Deze bijdragen krijgen pas echt betekenis in ‘publiek-private-civiele samenwerking’, Daarin kan sociale kwaliteit zich realiseren, dat wil zeggen in een samenleving die gericht is op *sociale samenhang, inclusiviteit en participatie van burgers*.²

Sociale verantwoordelijkheid staat als begrip open naar de verschillende actoren: burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en overheidsinstituties. In heden en verleden hebben veel, heel verschillende actoren sociale verantwoordelijkheid genomen. Een goede samenleving moet het hebben van afstemming en samenwerking tussen overheid, markt, professionals en burgers. Het erbij willen horen en mee willen doen gaat vooraf aan feitelijke participatie. Het begrip legt nadrukkelijk de relatie met het algemeen belang, met de aantekening dat dit inherent politiek is en dus inzet van maatschappelijke strijd (zie o.a. Uitermark, 2014). We komen hier later op terug. Het gebruik van het begrip sociale verantwoordelijkheid omvat in die zin ook een appel: realiseer je dat een samenleving niet kan functioneren zonder de bijdrage die ieder op zijn niveau kan en wil leveren. Maar dat appel heeft consequenties: sociale verantwoordelijkheid neem je in een wereld waar je graag bij hoort. Een zekere sense of belonging is nodig om mee te willen doen.

Illustratie Ouderenwoongroepen

Samen zorgen voor later; de gemeente als bouwer, ondersteuner en begrenzer

Dit jaar viert de Landelijke Vereniging Gemeenschappelijk wonen van Ouderen (LVGO) haar dertigjarig bestaan. Groepswonen voor ouderen, of zoals het tegenwoordig ook wel heet Senior Co-housing, heeft in Nederland een lange traditie, die ook in het buitenland niet onopgemerkt blijft (Stavenuiter & Van Dongen, 2008; Senior Samenhuizen, 2012). De LVGO biedt ondersteuning aan groepen mensen die samen een woongemeenschap van ouderen willen opzetten, aan burgers die overwegen, of van plan zijn, om in zo'n woongemeenschap te gaan wonen, en aan bewoners van woongemeenschappen van ouderen.

Steeds meer ouderen kiezen voor wonen met een groep leeftijdgenoten. De groepen zijn gemengde of van meer homogene samenstelling: met vooral alleenstaanden, roze ouderen, of mensen van Turkse, Marokkaanse, Chinese en

1 Wie googlet op sociale verantwoordelijkheid komt op maatschappelijk verantwoord ondernemen, betrokkenheid van werkgevers bij personeel en milieu, en managementachtige kwalificaties van medewerkers die gedragen als teamplayers.

2 Deze omschrijving is ontleend aan *Meer van waarde*, het rapport van de verkenningcommissie HSAO.

Hindoestaanse komaf. De woongroepen betrekken kleine appartementencomplexen en de laatste tijd ook boerderijen. Volgens de LVGO zijn er inmiddels ruim tweehonderd woongroepen, met naar schatting achtduizend bewoners. Het kenniscentrum van Aedes en Actiz noemde onlangs een getal van 300. Ongeveer tweeduizend mensen staan op de wachtlijsten.

De meeste ouderenwoongroepen ontstonden in de grote steden in de jaren tachtig en negentig. Maar nu kennen ook plaatsen als Zaltbommel, Bilthoven, Havelte, Venray en Winterswijk ouderenwoongroepen. Grote gemeenten als Rotterdam, Eindhoven en Utrecht begonnen rond 2000 een stimuleringsbeleid voor ouderenwoongroepen te ontwikkelen. Den Haag claimt de eerste gemeente te zijn met zo'n beleid. In Den Haag verschenen de eerste woongroepen in monumentale locaties als de Sierkan (1987). Den Haag stimuleert het groepswonen nog steeds door elk jaar twee locaties aan te wijzen waar nieuwe woongroepen gevestigd kunnen worden.

Vanaf het prille begin zijn gemeenten betrokken bij de verwezenlijking van dit woonconcept voor ouderen. Burgers nemen meestal het initiatief; zij zoeken contact met projectontwikkelaars en woningbouwverenigingen maar komen altijd op enig moment in het proces ook bij de gemeente terecht. Sinds een aantal jaren nemen ook woningcorporaties het voortouw. Het gebeurt maar zelden dat de gemeente helemaal uit beeld blijft. In elk geval zijn er altijd vergunningen nodig om panden te kunnen bouwen of gezamenlijk te kunnen bewonen. Woongroepen van en voor ouderen zijn een typisch voorbeeld van initiatieven die alleen maar tot stand kunnen komen door gezamenlijk gedragen sociale verantwoordelijkheid.

Gemeenten nemen verschillende rollen aan in dit proces. Zij treden op als subsidiegever voor de stichtingen die lobbyen voor ouderenwoongroepen. Ze maken -in de grote steden- prestatieafspraken met woningcorporaties die op hun beurt weer in overleg zijn met de initiatiefnemers over ontwerp, bouw, toewijzing, verhuur en beheer van de groepswoonprojecten. Wanneer de eerste spa in de grond gaat is de wethouder daar meestal bij. Soms komen ouderenwoongroepen in Collegeprogramma's voor en bijna altijd is de gemeente betrokken bij het formuleren van inschrijvingseisen. De meeste woongroepen worden opgezet binnen het systeem van sociale woningbouw. Daarmee wordt de populatie van woongroepen ook begrensd. Een aantal ouderen heeft een te hoog inkomen om er te kunnen wonen.

In kleinere gemeenten speelt de gemeente nog sterker dan in de grote de rol van intermediair tussen woningcorporatie en initiatiefgroep. Gemeenten houden informatieavonden over het groepswonen voor ouderen (Varsseveld bijvoorbeeld). De gemeente wordt op het platteland vaak bedankt als het na een lang traject 'eindelijk' lukt om de woongroep te openen. 'Je kunt er niet vroeg genoeg mee beginnen; als je 65 bent ben je echt te laat,' zeggen de mensen die het kunnen weten. Vaak blijken gemeenten ook de laatste financiële tekorten te hebben

‘weggewerkt’. En de laatste jaren met de bouw- en bankencrisis komt het steeds vaker voor dat gemeenten in samenspraak met corporaties de bouw van nieuwe locaties afblazen.

De woongroepen hebben gemeen dat bewoners samen dingen doen, elkaar regelmatig ontmoeten of samen eten, en dat burenhulp (weer) vanzelfsprekend is. In Gelderland heeft de provincie een brochure over groepswonen voor ouderen de titel Zelfbeheer en nabuurschap meegegeven. Maar ook privacy staat hoog in het vaandel. Jan Dost van woongroep Lugtensteyn in De Bilt: ‘Er is een hoge sociale controle en dat moet je natuurlijk wel willen. Ik heb in het begin toch wel aanpassingsmoeilijkheden gehad. Maar gelukkig is hier niets verplicht en ik woon hier met heel veel plezier’.

Ouderenwoongroepen hebben last van conflicten tussen bewoners onderling, het feit dat de bewoners steeds ouder en dus afhankelijker en minder aantrekkelijk voor jongere ouderen worden en van regelgeving (www.wono.nl; Van der Klein e.a., 2013). Een vertegenwoordiger van de Projectgroep Andere Woonvormen van Ouderen (Pawo) in Nijmegen noemt de inkomensnormen ‘de doodsteek voor het groepswonen. Mensen van tussen de 55 en 60 jaar zitten vaak boven die grens. En dat terwijl er juist een goede mix nodig is.

2 Actuele context – drie ontwikkelingen

Sociale verantwoordelijkheid klinkt een beetje braaf, maar het is een concept dat een aantal onvruchtbare tegenstellingen in het huidige debat over de participatiesamenleving kan overstijgen.³ In dat debat spelen belangentegenstellingen, politiek landjepik, verschillen in visie en machtsverdeling een rol (nog afgezien van praktische bezwaren). Het debat over de participatiesamenleving neemt soms karikaturale trekken aan: overenthousiaste verhalen over het nieuwe burgerinitiatief en cynisme over de afbraak van de verzorgingsstaat. De aanspreking op sociale verantwoordelijkheid legt een gemeenschappelijke bodem onder deze strijd. Het lijkt hoe dan ook gerechtvaardigd te stellen dat er meer dan alleen retorisch iets gaande is. Om daar meer vat op te krijgen willen we eerst de context duiden. In de beweging rond de participatiesamenleving komen drie ontwikkelingen samen die in combinatie een enorme transformatiekracht genereren: de economische crisis en de daarmee gepaard gaande bezuinigingen; de decentralisatie van het sociale domein; de nieuwe dynamiek van een netwerksamenleving.

³ Het gebruik van het begrip participatiesamenleving is ook al zo conformistisch - de koning sprak ervan in de troonrede van 2013. Toch zijn er goede redenen om ook los van de huidige regering dit concept te gebruiken (zie Boutellier, 2013).

Crises

Over de *economische crisis* kunnen we lang en kort zijn. Over het algemeen wordt deze crisis als structureel en fundamenteel gezien. Structureel in de zin dat zij wijst op blijvende veranderingen in de internationale economische verhoudingen, die hun weerslag vinden in de nationale en lokale omgevingen. Fundamenteel omdat de economische crisis niet op zichzelf staat, maar zich verbindt met andere crises op financieel, politiek en zelfs moreel terrein. Dit betekent dat zij ook niet zomaar zal overwaaien. We kunnen er gevoeglijk van uitgaan dat substantiële veranderingen zijn ingezet, waar het gaat om internationale relaties (globalisering), de verhoudingen tussen generaties (pensioenproblematiek), de bestaanszekerheid (flexibilisering) en de economische betrekkingen tussen mensen (digitalisering).

De actuele bezuinigingen zijn in feite het minst interessante deel van de economische transformatie. Maar ze creëren wel een harde conditie voor de sociale kwaliteit van de samenleving. We beschouwen ons als onvoldoende deskundig om dieper in te gaan op de oorzaken en consequenties van de economische crisis. Maar we hechten eraan deze neer te zetten als min of meer onontkoombaar voor de discussie over de participatiesamenleving. De keuze voor bezuinigingen is weliswaar uiteindelijk een politieke kwestie, maar het is de vraag of de ontwikkeling zoveel anders zou zijn indien er ruimschoots middelen voorradig zouden zijn - daarvoor zijn de ontwikkelingen te sterk.

Decentralisatie

Ten aanzien van de *decentralisatiebeweging* kan gesteld worden dat deze voortbouwt op eerdere ontwikkelingen in de sfeer van het welzijn, de huisvesting en de preventieve gezondheidszorg. Bovendien dateert de Wet maatschappelijke ondersteuning alweer van 2008 (per 2015 vernieuwd). De decentralisatie van sociaal beleid lijkt een onomkeerbaar proces. In deze jaren gaat het verdergaand om de onderbrenging van grote delen van de AWBZ in een gemeentelijke ondersteuningsfunctie. Ten aanzien van de jeugdzorg geldt een overgang van de financiering en aansturing van de provincies naar de gemeenten. En met de Participatiewet krijgen gemeenten niet alleen de verantwoordelijkheid voor de toeleiding tot de reguliere arbeidsmarkt, maar ook voor de beschermde arbeidsmarkt, de zorg en het (eventueel verplichte) vrijwilligerswerk. Al met al zijn deze drie transities (Wmo/AWBZ, jeugdzorg en Participatiewet) aanleiding om in beleidsland te spreken van een beleidstransformatie.

Met minder middelen moet dichter bij de burger meer gepresteerd worden. Dat lijkt een idiote opgave, behalve als daadwerkelijk nieuwe arrangementen worden ontwikkeld of - misschien beter - een kans krijgen. Een voorbeeld daarvan zijn de sociale wijkteams. Daarmee gaat het alle kanten op. Gemeenten omarmen deze integrerende benadering, waarvan vooralsnog de heilzaamheid onbekend is. Een andere, nieuwe methodiek is het zogenoemde keukentafelgesprek waarin de

hulpvraag met de betrokkene wordt besproken teneinde maatwerk te leveren. Over de eerste ervaringen wordt niet ongunstig gerapporteerd (...), maar ook hier is het afwachten of de gewenste 'kwaliteitsverbetering door bezuiniging' gaat werken. Hoe dat ook zij, deze nieuwe arrangementen veronderstellen een andere sociale inzet van burgers en hun sociale verbanden.

Netwerksamenleving

In dat verband is de derde ontwikkeling van de belang: de dynamiek van een *netwerksamenleving*. Het lijkt geen twijfel dat de collectieve identiteiten van weleer - ideologieën c.q. levensbeschouwingen die vormgaven aan de zuilen - geleidelijk zijn overgegaan in netwerkstructuren. De netwerksamenleving wordt internationaal, zowel wetenschappelijk als bestuurlijk, steeds meer als nieuwe sociale realiteit gezien.⁴ Als zodanig is zij ook conditie voor het besturen van het sociale domein. Veel van de actuele burgerinitiatieven moeten tegen deze achtergrond worden begrepen. Met de digitale mogelijkheden als *driving force* weten mensen elkaar beter te vinden vanuit een gedeelde ervaring van iets voor elkaar kunnen krijgen. De netwerksamenleving stimuleert de actie rond concrete projecten en praktijken.

Crisis, lokalisering en vernetwerking zijn de drie dominante trends op de achtergrond van de discussie over participatie in de samenleving. Ze geven aanleiding tot veel debat, maar ook tot veel onproductieve tegenstellingen, die we in een volgende paragraaf onder de loep zullen nemen. Voordat we dat doen, willen we de roep om participatie nader analyseren als een behoefte aan een gemeenschappelijk verhaal, dat alleen in dialoog ontwikkeld kan worden. Deze kan alleen plaats vinden op basis van begrip en respect van de verschillen tussen partijen.

Illustratie Buurthuiswerk

Buurthuis in gezamenlijk zelfbeheer; de gemeente van financierend naar bezuinigend naar participierend

Eind negentiende eeuw ontstond in Nederland het buurthuiswerk uit particulier filantropisch initiatief. Onder andere de sociaal liberale feministe Helene Mercier stond aan de wieg van de zogeheten 'volkshuizen' die bedoeld waren als middel voor de culturele opvoeding van nauwelijks geschoolde burgers. De buurthuizen werden in de loop van de twintigste eeuw door verschillende maatschappelijke

4 In dit verband de verwijzing naar Manuel Castells' *The Rise of Network Society* (herziene druk 2000). De term netwerkmaatschappij is echter van de Nijmeegse communicatiewetenschapper Jan van Dijk, die reeds in 1991 een boek met die titel publiceerde.

groepen als middel ingezet voor onder andere ‘ volksopvoeding, onmaatschappelijkheidsbestrijding, emancipatie en als mogelijkheid tot ontspanning.’

In het bestaan van buurthuizen vechten politieke strijd en civiele dynamiek lange tijd om voorrang: er is kerkelijk buurthuiswerk geweest, buurthuiswerk voor de fabrieksjeugd en emanciperend buurthuiswerk. Met de invoering van de Welzijnswet in 1987 werden de gemeenten in Nederland verantwoordelijk voor de financiering van het club- en buurthuiswerk. Plaatselijke en regionale welzijnsorganisaties gingen de buurthuizen beheren. Maar sinds 2012 bezuinigen veel gemeenten op het buurt en welzijnswerk. Het aantal buurthuizen in Nederland daalt en tegelijkertijd neemt het aantal buurthuizen in zelfbeheer toe . Waar voorheen een welzijnsorganisatie de scepter zwaaide, zijn het nu bewoners(groepen), vrijwilligers en ambulante professionals die het buurthuis organiseren. De gemeente, woningcorporaties, fondsen spelen de financierende rol vaak samen.

Een locatie waar nu al een aantal jaar ervaring is opgedaan met zelfbeheer is buurthuis De Nieuwe Jutter in de Utrechtse Rivierenwijk. In 2008 veranderde de Jutter in de Nieuwe Jutter. Daarmee was het een van de eerste buurthuizen in vrijwilligersbeheer, in een stadse volkswijk. Aanleiding was ook hier de dreigende sluiting van het buurthuis wegens lokale bezuinigingen. Bewonersgroepen runnen het buurthuis nu zelf en vormen een stichting. De stichting betaalt huur aan de woningcorporatie en heeft daarnaast vaste lasten zoals gas, water en licht, schoonmaak en alarm.

De stichting krijgt subsidie van de gemeente Utrecht. De rol van de overheid is hier te kenmerken als volgend aan wat nodig is. De ROB (2012) spreekt van een ‘participerende overheid’. Zij stellen dat beleid niet gericht moet zijn op het creëren van nieuwe vitaliteit maar op het ruimte geven aan bestaande vitaliteit: de overheid participeert in burgerinitiatieven. De drie woningcorporaties met bezit in de wijk leveren een bijdrage naar rato van het aantal woningen. Verder zijn er inkomsten uit verhuur van ruimtes (aan ZZP-ers en organisaties) en de baromzet.

Verskillende groepen met uiteenlopende achtergronden maken gebruik van het buurthuis. De Marokkaanse stichting Tamount: met huiswerkclasses, vrouwen-groepen, jeugdactiviteiten en buurtvaders Stichting Begeleid Wonen Utrecht: met activiteiten voor deelnemers met uiteenlopende beperkingen. Ook zijn er tal van kleinschaliger activiteiten georganiseerd door (het netwerk van) ZZP-ers en de buurtbewoners zelf: yogalessen, biljartclub, diverse danslessen, damesgym, kaartclub, zumba, computerlessen, koor en een eetclub. Drie jaar lang heeft het Inloophuis (voor mensen met een levensbedreigende ziekte en hun naasten) een plek gehad in het buurthuis; recentelijk is een energieproject gestart.

Ontmoeting tussen mensen met uiteenlopende achtergronden gaat niet vanzelf. Voor de buurtgroepen ligt gerichtheid op de eigen kring op de loer.

Ze worden daarin begeleid door een buurtpastor die met hen op 'openheid, gastvrijheid, iedereen is van waarde en in tel' stuurt. De pastor gaat uit van de presentiemethode, dat wil zeggen: hij is er, maar zijn sturing gebeurt vrij onnadrukkelijk en informeel. Ogenschijnlijk is er soms sprake van chaos in de Nieuwe Jutter, maar in de dagelijkse praktijk ontstaat altijd een oplossing. Gebleken is dat een mix aan verschillende typen vrijwilligers nodig is om samen zorg te kunnen dragen voor een accommodatie. De Nieuwe Jutter is zeven dagen per week op alle dagdelen open. Sinds de buurtbewoners het buurthuis in eigen beheer hebben, is het aantal bezoekers meer dan verdubbeld.

Voor de deelnemers heeft hun betrokkenheid bij het buurthuis weinig van doen met politiek of burgerparticipatie. De democratische verankering van dit initiatief is erin gelegen dat het aanhaakt bij wat mensen - met intussen uiteenlopende achtergronden - bezighoudt, met elkaar willen delen en voor elkaar willen betekenen. De legitimatie van de initiatieven die ontstaan, is gelegen in het feit dat mensen dit zelf belangrijk vinden en zich daarvoor willen inzetten.

3 Participatie als probleem ⁵

We zien de noodzaak en de mogelijkheden van een participatiesamenleving, en toch constateren we dat de ontwikkeling in die richting geen vanzelfsprekendheid is. In deze paragraaf proberen we te achterhalen waarom dat eigenlijk zo is. We bespreken enkele publicaties die ons wat verder kunnen helpen. In de keuze daarvan zijn we niet uitpuutend of zelfs maar representatief voor de ruim voorraddige literatuur. We beogen vooral wat zicht te geven op de lopende discussies om vervolgens enige voorbeelden te kunnen beschrijven.

Burgers gezocht

De politiek is ten behoeve van de participatiesamenleving wanhopig op zoek naar de burger. De beleidsnota's staan bol van burgerkracht, zelfredzaamheid en de doe-democratie. Maar de burger laat zich niet zo eenvoudig vangen. Passen burgers en instituties eigenlijk nog wel goed bij elkaar? In wezen is dit een vraag naar de legitimiteit van de democratische rechtsstaat en de relaties tussen burgers en instituties die deze moeten schragen.⁶ Het vertrouwen van burgers in de politie, de rechtspraak, het onderwijs, de gezondheidszorg is niet vanzelfsprekend. Meer precies raakte het vertrouwen in een aantal politieke democratische instituties van 2001 tot 2004 in een vrije val, daarna was weer sprake van herstel

⁵ Deze paragraaf vertoont overlap met Boutellier, 2014.

⁶ Instituties vatten we op als een geheel van regels, (maatschappelijke) organisaties en (professionele) praktijken. De rechtsstaat en het onderwijs zijn voorbeelden van instituties; de rechtbank en de school zijn organisaties; de les en het strafproces zijn te beschouwen als praktijken. De regels vormen condities waaronder zij functioneren. Professionals geven vorm aan de institutionele praktijken.

(ontleend aan Verhoeven, 2009, p. 27 e.v.), momenteel lijkt het stabiel. Toch lijken burgers en instituties enigszins van elkaar te zijn vervreemd. Pim Fortuyn sprak van een 'verweesde samenleving' (2002). Burgers zijn veeleisend en professionals vaak onzeker (Tonkens, 2008). De functionaris of professional en de burger weten elkaar niet meer zo goed vinden.

Tegen die achtergrond speelt bijvoorbeeld het probleem van de agressie tegen publieke functionarissen (zie Van Stokkom 2014). Het ontbreekt aan een vanzelfsprekend en gedeeld referentiekader: een coherent geheel van werkwijzen, opvattingen en gedragsvormen waarover niet gepraat hoeft te worden omdat het nagenoeg onbetwist is. Zonder zo'n soort impliciete overeenstemming weet de burger niet waar hij aan toe is (en gaat hij geregeld over de schreef), wordt de professional onzeker over zijn status (en ziet men hem als onbetrouwbaar) en ontbeert de overheid een legitieme sturingsmogelijkheid (en improviseert er maar wat op los). In deze context klinkt dan de roep om 'participatie' wat schril. Wat ontbreekt een *gemeenschappelijk verhaal* waarin bestuurders, professionals en burgers elkaar kunnen vinden. Daarmee ontstaat een situatie waarin men wanhopig op zoek gaat naar de burger: burger gezocht, goedschiks dan wel kwaadschiks.

Burgers bieden zich aan

Interessant aan de huidige ontwikkelingen is dat er niet alleen sprake is van een overheidsbehoefte aan actief burgerschap. Er ontstaan - gedreven door de digitale mogelijkheden en afnemende overheidsbudgetten - tal van nieuwe initiatieven van burgers. Van peer to peer groepen tot nieuwe coöperaties, van maatschappelijk ondernemers tot *urban missionaries* (actieve pastors). Tegenover het knorrig commentaar in termen van instrumentalisering van de burger (Tonkens & Duyvendak, 2013) staat een juichende groep liefhebbers van deze nieuwe burgerkracht (bijvoorbeeld Hilhorst & Van der Lans, 2013). Het lijkt inderdaad gerechtvaardigd om deze nieuwe burgerbeweging te beschouwen als een authentieke reactie op de bloedeloosheid van de geprofessionaliseerde en verbureaucratiseerde verzorgingsstaat. Hier lijkt sprake te zijn van nieuwe energie en bezieling, die theoretisch én praktisch samenhangt met de kenmerken van de digitale netwerkmaatschappij.

In een complexe samenleving ontstaan nieuwe initiatieven en patronen van sociale orde. Het past bij de netwerkdynamica dat die zich vanuit concrete praktijken organiseert. Onder burgers ontstaat behoefte aan directe invloed op hun omgeving, los van de representatieve democratie. Omdat de grote verhalen hun betekenis verloren, is ook de representatie onder druk komen te staan. Fung & Wright (2001) spreken in dat verband van 'empowered deliberative democracy', een onderhandelingsdemocratie met een aantal kenmerken: het gaat om specifieke problemen, die met een praktische oriëntatie van onderop worden aangepakt, waarbij actieve burgers ook formele relaties met professionals en gezagsdragers onderhouden. Matthews spreekt, overigens al in 1999, van 'citizen politics'.

'The challenge is to connect politics as usual to the politics that people already practice' (geciteerd door Specht, 2013, p. 12).

Kritische commentaren

Deze gelijktijdige opkomst van vraag en aanbod lijken een uitgelezen kans voor de groei en bloei van een participatiesamenleving. Maar vraag en aanbod lijken niet erg goed op elkaar afgestemd. Specht (2013) bespreekt de recente discussie over de potentie van burgerinitiatieven. Hij onderscheidt twee lijnen van kritiek: kritisch enthousiasme en democratisch realisme. De vertegenwoordigers van de eerste lijn waarschuwen voor de inkapseling van burgers in de systeemwereld van overheid en instituties. Echt kritische burgers worden niet getolereerd. *Brave burgers gezocht* luidde de veelzeggende titel van een Nederlandse bundel over dit onderwerp (Verhoeven & Ham, 2010). In feite is hier sprake van depolitisering van burgerlijk activisme, aldus de kritische enthousiastelingen. De democratisch realisten benadrukken een ander probleem: er wordt teveel verwacht van burgers. De vraagstukken zijn te moeilijk en de capaciteiten van burgers zijn te beperkt. Ze kunnen het niet. En als ze al meekomen in de complexiteit zijn ze nauwelijks representatief voor hun medeburgers.

Het is een bekend probleem dat jongeren, vrouwen, migranten en laaggeschoolden minder aan de weg timmeren dan de hoger opgeleide 'usual suspects' (blanke mannen van zekere leeftijd). Van Stokkom e.a. (2012) brengen hierover echter een belangwekkend inzicht naar voren. Deze actieve burgers mogen dan niet representatief zijn voor de bewoners, maar hun inbreng kan dat wel zijn voor de problemen in de buurt. Hij spreekt van zogenaamde 'trustees'. Zolang medebewoners zich vertegenwoordigd weten, is er eigenlijk weinig aan de hand. Een van de intellectuele voorvechters van burgerparticipatie, Mark Warren, is ook van mening dat we te zeer zitten vastgeklonken aan de criteria van de representatieve democratie,⁷ terwijl 'understanding these new forms of citizen engagement is still in its infancy' (Warren geciteerd door Specht, 2013, p. 41). We concluderen: het aanbod van burgers is er, maar het is niet onproblematisch.

Burgers worden dus niet alleen gezocht, ze bieden zich ook aan - zij het op selectieve wijze. Op deze wijze ontwikkelt zich 'een markt voor burgerschap'. Een markt met een dubbele frictie. Aan de ene kant is er het gevoel dat de overheid de burgers voor de kar spant.⁸ Aan de andere kanten klagen actieve burgers erover dat ze geen gehoor vinden. Zo constateert Verhoeven (2009) in de epiloog van zijn proefschrift dat de overheid uiteindelijk weinig openstaat voor tegenpraak en slecht om kan gaan met de daarmee gepaard gaande emoties. Van Caem (2009) spreekt van een 'professionele barrière' en een 'bestuurlijk pla-

7 Zie hiervoor ook het de ogen openende boekje Tegen verkiezingen van David Van Reybrouck (2013)

8 Dat is al helemaal het geval indien van gedwongen tegenprestaties sprake is.

fond'. De overheid zoekt de burgers wel, maar niet van harte. Ze moeten niet te eigenwijs worden. Slechts soms vinden ze elkaar - overheid en burger, maar zo gemakkelijk is de relatie niet. We constateren tegelijk dat de rol van burgers in de belangenbehartiging verandert onder invloed van nieuwe initiatieven (zie o.a. Stavenuiter, Nederland e.a, 2013).

Participatie gaat met andere woorden ook over machtsverschillen, belangtenginstellingen en verschillende visies, zowel tussen overheid en burgers als tussen burgers onderling. Het lijkt een verwaarloosd punt: participatie gaat niet vanzelf. Tegelijk constateren we een steeds groter belang van participatie. Er lijkt wel degelijk sprake te zijn van een nieuw type energie van onderaf. Om die reden ligt het meer voor de hand te denken in termen van wat Rosanvallon en Goldhammer (2008) een 'tegendemocratie' noemen. Er is geen vanzelfsprekende match tussen overheid en burgers. Een gemeenschappelijk verhaal kan alleen groeien op basis van debat, strijd desnoods, wederzijds respect, heldere verwachtingen over en weer en een gemeenschappelijke aanspreektitel: sociale verantwoordelijkheid. De participatiesamenleving gaat in feite om een herinrichting van de publieke sfeer vanuit de wil om daaraan gezamenlijk bij te dragen.

Illustratie voedselbanken

Van horzel tot onmisbare schakel; de gemeente van monopolist naar samenwerker

Toen de eerste voedselbanken in Nederland verschenen aan het begin van het millennium waren de gemeenten zacht gezegd "not amused". Voedselbanken waren initiatieven van burgers die zich zorgen maakten om armoede en die zich ergerden aan de overschotten die supermarkten in de afvalbak gooiden. Particuliere initiatieven die toen en nu uitsluitend met vrijwilligers werken. Sjaak en Clara Sies richtten de eerste voedselbank op in Rotterdam met als doel: het wekelijks verstrekken van een voedselpakket aan personen en gezinnen die door financiële omstandigheden niet zelfstandig in staat zijn in hun voedselbehoefte te voorzien.

De voedselbanken maakten aan gemeenten en lokale politici pijnlijk duidelijk dat 'de geëigende voorzieningen van overheden en reguliere instanties tekortschoten, en dat ze deels anders moeten gaan werken.' (Yvon van Houdt, voorzitter van de Sociale Alliantie, 2008). Gemeenten zagen de voedselbank als een falen van het eigen beleid. De vraag naar voedselhulp zou er niet moeten zijn, maar de werkelijkheid bleek een stuk weerbarstiger. Toenmalige PvdA wethouder Hans Spekman zei in Utrecht: 'Wij hebben in Utrecht een goed armoedebeleid, wij hebben geen voedselbanken nodig.' Zo begon een in eerste instantie ongemakkelijke relatie tussen burgers en overheid op het gebied van armoedebestrijding. Samenwerken met voedselbanken was voor lokale overheden in den beginne niet denkbaar en subsidiëren zelfs uit den boze.

Maar in de loop van vijftien jaar verandert er veel. De ideologische angel raakte uit het debat, samen werken aan armoedebestrijding raakte in, en ... er kwamen steeds meer voedselbanken. In 2010 had 66% van de gemeenten in Nederland zo'n particulier initiatief. Als zoveel gemeenten een voedselbank hadden, dan lag de noodzaak niet alleen maar aan dat specifieke gemeentelijke beleid. De rijksoverheid speelde ook een rol bij het verbeteren van de verhoudingen. In 2008 subsidieerde het ministerie van SZW de Toolkit Samenwerking Gemeenten en Voedselbanken en gaf daarmee gehoor aan de roep om "geïntegreerde samenwerking tussen beide partijen". 'Wij willen samen verantwoordelijkheid nemen om mensen duurzaam uit de armoede te helpen,' schreef Jette Klijnsma in het voorwoord. En daarmee doelde ze op gemeentebestuurders, ministerie, vertegenwoordigers van voedselbanken en Maatschappelijke ondernemers (MO-groep), 'elk vanuit zijn eigen rol'. Samen sociale verantwoordelijkheid nemen voor armoedebestrijding, het werd steeds gewoner.

In 2010 bleek uit een quickscan (BMC) dat in meer dan 60% van de samenwerking afspraken werden gemaakt over doorverwijzing van cliënten (sociale dienst en voedselbank); 40% van de gemeenten subsidieerden de voedselbanken inmiddels en bijna 1 op de 10 gemeenten gaf aan spreekuren te houden bij de uitgiftepunten. De focus op de gezamenlijke doelgroep had gemaakt dat de civiele dynamiek die initiatiefrijke burgers hadden gemaakt gewaardeerd werd in het lokale beleid. In 2011 kreeg Sjaak Sies uit handen van PvdA-wethouder Marco Florijn een Erasmusspeld uitgereikt: 'De heer Sies is ontzettend belangrijk voor vele mensen hier in Rotterdam maar ook in de rest van Nederland. Door zijn doorzettingsvermogen, passie en enthousiasme heeft hij met de Voedselbank Rotterdam de basis gelegd voor een landelijke organisatie die wekelijks meer dan 25.000 huishoudens een steuntje in de rug geeft met een voedselpakket.'

4 Participatie in het verleden

De herinrichting van de publieke sfeer ... een ontbrekende match tussen overheid en burgers ... een tegendemocratie ... het zijn thema's met een geschiedenis. Het verleden leert ons dat er in Nederland eerder perioden van transformatie zijn geweest waarin overheid en burgers zochten naar een nieuw evenwicht, naar een nieuw gemeenschappelijk verhaal. We hoeven nog niet eens zover terug in de tijd. In de jaren zeventig - vaak in internationale context verward met de jaren zestig - manifesteerde de voorhoede van een nieuwe generatie zich luidruchtig. Alles moest anders en bijna alles bleek trouwens ook anders te kunnen: democratie, onderwijs, seks, het arbeidsproces, dodenherdenking, de psychiatrische zorg, noem maar op. Op allerlei terreinen werden initiatieven genomen die bestuurders, de gevestigde orde en de overheid verrasten in inhoud en toon (Wierenga & Van der Klein, 2006). Groepen burgers en overheid gingen naar aanleiding van deze initiatieven in gesprek over het achterliggende verschil van mening. Tot

laat in de avond en in persoonlijke en publieke ruimte debatteerde men met elkaar over de macht van kerk, staat en massa.

Politieke en civiele dynamiek

Een eeuw eerder tussen 1880 en 1920 had zich net zo'n, misschien wel veel ingrijpender transformatie voorgedaan in Nederland. Toen liepen nog veel grotere groepen te hoop tegen de toenmalige verhouding tussen staat en burger. De democratie en het functioneren van de natiestaat waren inzet van de ontwikkelingen. Het ontbreken van kiesrecht voor grote groepen inwoners, en het *laissez faire* van de tot dan toe liberale overheid sprongen het meest in het oog. Verschillende groepen vroegen aandacht voor deze kwesties: eerst sociaal-liberalen, katholieken en de protestante kleine luyden, wat later socialisten en feministen. Zij wilden meer kansen op participatie en zij namen initiatieven om die kansen - ook zonder het stembiljet - te grijpen.

Het ging hen erom mee te doen met de dingen die het dagelijks leven van mensen bepaalden: rechtsverhoudingen, arbeidsomstandigheden, inkomen, beschikbaarheid van voedsel en onderwijs. Initiatieven in de praktijk (civiele dynamiek) gingen parallel aan politieke strijd (politieke dynamiek). De groepen namen ieder op hun eigen manier sociale verantwoordelijkheid. Dat wil zeggen dat de mensen binnen deze groepen (vaak nog voordat zij volwaardig burger waren) samen - in een groepsverband - naar een oplossing zochten voor een praktisch maatschappelijk probleem dat hen aanging. In de geschiedschrijving over Nederland op het breukvlak van de negentiende en twintigste eeuw zijn talloze voorbeelden van participatie-initiatief in praktijk te vinden - landelijk en lokaal. Pensioenfondsen voor vrouwen, onderlinge verzekeringen van arbeiders in een bepaald beroep, van een bepaalde religie of in een bepaalde straat/wijk, coöperaties, en sociale werkgevers die voor hun werknemers maatschappelijk werk en uitkeringen bij ziekte en/of overlijden organiseerden, om maar een paar voorbeelden uit de wereld van werk en inkomen te noemen (zie voor voorbeelden Van Genabeek, 1999; Horstman, 2001; De Moor 2013; en Van der Klein, 2005).

Vrijwilligerswerk en pressiegroepen

Georganiseerd in zuilen namen burgers in de loop van de twintigste eeuw op vele terreinen initiatief. De scholing aangeboden door de Vrouwenbond van de FNV en de Rooie Vrouwen van de PvdA zijn daar voorbeelden van (en ook de recreatiemogelijkheden bij natuurvrienden als NIVON en NTKC). Logisch zou men kunnen zeggen, in een periode waarin de natiestaat en de markt het (nog) af laten weten moet men het wel 'zelf doen'. Maar ook later, toen de verzorgingsstaat in Nederland al veel verder op gang was en geprofessionaliseerde instituties in zorg, onderwijs opvoeding en buurtleven veel bepaalden, bleven burgers praktijken van sociale verantwoordelijkheid opzetten. Vooral in de initiatieven van vrijwilligersorganisaties en kerken zien we een grote continuïteit - overigens vaak los van directe politieke dynamiek en los van de vraag of hulp door de staat of door burgers geboden diende te worden. De sociale dynamiek ging via deze kanalen gestaag voort.

Kerk en vrijwilligersorganisaties organiseerden informele praktijken van sociale verantwoordelijkheid naast die van de verzorgingsstaat en de professionele wereld van zorg en welzijn. Organisaties als Humanitas, UVV, de Zonnebloem groeiden met de verzorgingsstaat mee; ze organiseren praktijken die ook nu nog springlevend zijn. In het debat over de nieuwe participatiesamenleving wordt dit georganiseerde vrijwilligerswerk - gebundeld in NOV- nog wel eens vergeten, maar in de inrichting van de participatiesamenleving spelen dit soort vrijwilligersorganisaties een belangrijke rol. In de jaren zeventig kregen hun praktijken gezelschap van andere initiatieven van burgers: pressiegroepen zetten er op andere domeinen dan zorg en welzijn, bijvoorbeeld rond het milieu of inzake huiselijk geweld (blijf van m'n lijf huizen), nieuwe constructies van zelfhulp, zelfbeheer en opvang tegenaan.

Geen participatie zonder strijd

Vooraf de praktijken die pressiegroepen en sociale bewegingen hebben opgezet laten zien dat praktijken van sociale verantwoordelijkheid vaak groeien in strijd. Hoogleraar vrijwilligerswerk Lucas Meijs (2012) onderscheidt in dat kader drie typen vrijwilligersorganisaties: organisaties voor *mutual support*, voor *service delivery en campaign*.⁹ In het debat over vrijwilligerswerk, sociale verantwoordelijkheid en participatiesamenleving citeert hij regelmatig het Amerikaanse voorbeeld van MADD en DAMM om te laten zien dat strijd tussen groepen burgers onderling onvermijdelijk is als het gaat om initiatieven van burgers (Meijs, 2013). MADD staat voor Mothers against Drunk Drivers: moeders die geld inzamelen om de politie blaaspijp-acties te kunnen laten uitvoeren. Een groep automobilisten verzet zich tegen deze specifieke praktijk om alcoholmisbruik in het verkeer terug te dringen en zette in reactie de actiegroep DAMM op: Drivers against Mad Mothers.

Hoe uw voorkeuren in dezen ook liggen, het voorbeeld laat zien dat landelijke en lokale overheden die initiatief van burgers toejuichen, rekening moeten houden met burgers die het niet eens zijn met elkaar. We hebben dus niet alleen te maken met welwillende en onwelwillende burgers. Op de markt voor burgerschap zijn er meer en minder initiatiefrijke burgers, maar ook burgers die verschillende belangen hebben en strijd voeren over doel en vorm van participatie. Wij denken dat die strijd zelfs nodig is om een participatiesamenleving verder op te kunnen bouwen. Strijd over doel en vorm van participatie gaat bij achtergestelde en/of kwetsbare groepen vaak hand in hand met emancipatie en empowerment. In de

9 Veel vrijwilligerswerk gebeurt omdat men samen een hobby wil doen (in sportverenigingen bijvoorbeeld). Men zet in gezamenlijkheid een praktijk op waar men zelf iets aan heeft: Meijs schaaft dat vrijwilligerswerk onder *mutual support*. De opgezette praktijk kan bijdragen aan de oplossing van een maatschappelijk vraagstuk, maar dat is niet perse het geval.

geschiedenis van de patiëntenbeweging en cliëntenparticipatie zijn daar talrijke voorbeelden van.

Groepen burgers namen en nemen sociale verantwoordelijkheid - vroeger en nu - uit onvrede, uit behoefte om het beter te regelen, uit eigenbelang en de behoefte er zelf iets aan te doen (en niet meer afhankelijk te zijn van initiatief van anderen), uit christelijke naastenliefde of vanwege een niet-religieuze motivatie om de helpende hand uit te steken, naar elkaar of naar de ander. Veelal gaan debat en conflict gepaard aan deze praktijken. Strijd vooraf (verwijten aan een falend systeem, een falende markt, of een falende overheid), strijd tijdens de opzet van de praktijken (waarom zo en niet anders?) en strijd achteraf. Zoals historicus Tine de Moor heeft laten zien, is de Homo Cooperans, de mens die collectief initiatief onderneemt ('collectieve actie' in De Moors woorden) bijna geboren uit onvrede met markt en/of overheidsbemoeienis. Dat is niet iets van de laatste eeuw, maar gaat volgens de Moor veel verder terug: naar de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Zelfs de molens van Kinderdijk - vaak gezien als het archetypische beeld voor het Nederlandse poldermodel zijn in oppositie tussen twee gemeenschappen ontstaan.¹⁰

De roep van de overheid om burgerbetrokkenheid wordt door hedendaagse wetenschappers vaak met argusogen bekeken. Maar welke kanttekeningen men er ook bij heeft, burgerbetrokkenheid is er in Nederland altijd geweest. De huidige roep om meer participatie in de samenleving is tot op zekere hoogte een poging om aan te sluiten bij vitale tradities. In haar proefschrift over de Wmo heeft Judith van der Veer (2013) laten zien hoe de Wmo oude lokale tradities en verhalen nieuw leven inblaast. Zoals we ook hierboven hebben laten zien gaat het dus niet om een geheel nieuwe ontwikkeling. De historische wortels van de civiele initiatieven wijzen erop dat participatie het resultaat is van de wil om te veranderen en de strijd die daarmee gepaard gaat. Deze kan vervolgens alle kanten uit. Om die reden introduceren we de term sociale verantwoordelijkheid. Niet omdat die inhoudelijk vooraf gegeven is, wel omdat deze erop attendeert dat er een gemeenschappelijke aanspraak ligt in de wijze waarop partijen zich in de participatiesamenleving tot elkaar verhouden.

10 Dit laatste volgens de audiovisuele presentatie in de Museummolen bij Werelderfgoed Kinderdijk. Over de intentie achter praktijken van sociale verantwoordelijkheid kan overigens worden getwist. Soms zijn ze geïnterpreteerd als welbegrepen eigenbelang, als collectieve actie in dienst van het zelf. Ook zijn ze wel opgevat als disciplinerende - neerbuigende - machtsuitoefening in zorg voor anderen (maatschappelijk werk), als resultaat van het krachtige menselijk vermogen om iets te organiseren, en als manier om veranderingen te bewerkstelligen. Interessant in dat verband is het begrip 'zorgende macht' (Drenth & De Haan, 1999) om de zorg van Bijbelse geïnspireerde feministen voor prostituees en gevangenen te duiden.

Illustratie duurzaamheid

Initiatiefrije milieustructuur en burgers; de gemeente van afzijdig naar opschaling en activisme

De gemeente Den Haag heeft in 2012 de subsidieregeling 'Duurzaamheid door Haagse wijken' opgezet om bewoners en ondernemers in de stad te stimuleren initiatieven op het gebied van duurzaamheid en milieu. Doel van de subsidie is om voorbeeldprojecten voor andere bewoners te genereren. Bewoners en ondernemers kunnen een traject doorlopen dat uiteindelijk uitmondt in een plan voor een concreet project, zoals het isoleren van woningen of het aanleggen van zonnepanelen op het dak van een school. De subsidie dekt het proces, maar niet het project zelf. De gemeente wil daarmee de deelnemers aansporen om zelf financiering te vinden en verantwoordelijkheid te dragen voor hun project.

Maar in het domein van duurzaamheid is dat laatste geen revolutie. Nederland kent sinds de jaren zeventig een bijzonder actieve milieubeweging met een relatief grote achterban. De beweging heeft de afgelopen decennia - ondanks de politisering eind jaren zeventig en de institutionalisering in de jaren tachtig verantwoordelijkheid gedragen en financiering gevonden voor diverse praktijkprojecten. Daarbij werden en worden burgers actief aangesproken op organisatorische en individuele verantwoordelijkheid: van oproepen tot actievoering tegen gifgrond of kernenergietransporten, via huishoudtips op kringlooppapier- Milieu bewust huishouden (Milieudefensie, jaren tachtig)- tot de actie Zon zoekt Dak (van Natuur & Milieu met het bedrijfsleven) anno 2013/2014. De Nationale Postcode Loterij mag als hedendaagse financier van deze milieuvriendelijke sociale verantwoordelijkheid niet ongenoemd blijven.

Ook in Den Haag bestonden er al een aantal initiatieven op het gebied van duurzaamheid voordat de gemeente met de regeling van start ging. De bedoeling van de gemeente was om met een 'stedelijke structuur', een 'multipliereffect' teweeg te brengen. Dat is de laatste tijd steeds vaker aan de orde: gemeenten willen vermenigvuldigen en opschalen. Burgers en organisaties nemen initiatieven voor schone energie, slimme mobiliteit en gezond voedsel; de lokale overheid wil het bereik van die initiatieven stimuleren, groter maken. Dat is een nieuwe rol. Hielden gemeenten zich voor 2010 nogal afzijdig van burgeractivisme in het milieudomein, sinds enige tijd lijken lokale overheden meer aansluiting te zoeken daarbij.

Gemeenten communiceren tegenwoordig graag met hun burgers over het milieu. Samen met 'de inwoners, bedrijven en (overheids)instanties', willen steeds meer gemeenten 'al het nodige' doen wat binnen de mogelijkheden ligt om te werken aan een duurzame samenleving. En dat gaat verder dan het stimuleren van afvalscheiding en beperking van de CO₂-uitstoot. De gemeente Utrecht heeft begin 2014 60.000 huishoudens per brief een warmtescan gestuurd van hun woning. De scan (een infraroodfoto) geeft een eerste indruk of de woning goed of

minder goed is geïsoleerd. Utrecht wethouder Mirjam de Rijk zegt haar inwoners 'ondersteuning bij energiebesparing' te willen bieden.

Een ander voorbeeld: een respectabel aantal gemeenten is organisator en promotor van groepsaankoop van zonnepanelen. Gemeenten maken daarnaast reclame voor lokale energie-coöperaties en dergelijke. De manier waarop gemeenten hun nieuwe rol invullen wordt niet door iedereen gewaardeerd. De aan activisme grenzende activiteiten van de gemeenten hebben in 2013 bijvoorbeeld geleid tot een petitie van ondernemers in de zonnepanelen branche: Stop oneerlijke concurrentie gemeenten. Terwijl Stichting Urgenda juist weer vindt dat gemeenten en gemeentelijke diensten wel een 'tandje bij kunnen schakelen' als het gaat om duurzaamheid.

Gemeenten pogen de regelingen zo eenvoudig en laagdrempelig mogelijk te houden om zoveel mogelijk bewoners en ondernemers in de stad aan te spreken. Ook Den Haag deed dat. Toch worden er ook vaak veeleisende controlemechanismen ingebouwd en is er een strakke door de gemeente geregisseerde planning. Den Haag vraagt de deelnemers om een stichting of vereniging op te richten als ze dat nog niet gedaan hebben. Hoewel de Haagse regeling een open en uitnodigend karakter heeft, is er toch sprake van een selectie-effect. Niet alleen blijkt sociaal kapitaal belangrijk voor het succesvol doorlopen van het proces, ook de beschikking over financieel kapitaal (het kunnen voorschieten van bepaalde zaken) maakt het soms net even iets makkelijker om mee te doen.

'Duurzaamheid door Haagse wijken' is opgezet om de kracht van onderling contact te benutten: 'bewoners nemen veel sneller iets aan van hun bureaus dan van de gemeente! Daarom voelt het minder als een verplichting en veel meer een kans om 'een leuk idee' in een concreet plan te vertalen.' De burgers en ondernemers die eraan mee doen geven aan geven echter ook aan dat zij de gemeente vaak niet nodig hebben bij het verwezenlijken van hun plannen. Soms brengt de inmenging van de gemeente in de ogen van de deelnemers zelfs meer 'gedoe' met zich mee'.

5. Sociale verantwoordelijkheid als proces

Een digitaal gestuurde netwerksamenleving biedt daadwerkelijk vernieuwende mogelijkheden voor civiele dynamiek (een begrip van Harry Boyte, 2008). In tal van domeinen zien we dat transities (Rotmans, 2012) gaande zijn die we als min of meer uniek kunnen beschouwen voor de huidige tijd. Er is een breed gedeeld verlangen om 'het anders te doen'. Of het nu gaat om de zorg voor zieken en ouderen, het voedsel, het klimaat, de democratie, de woningmarkt of de arbeidsmarkt, de manieren waarop deze nu georganiseerd zijn, stuiten op grenzen. Er ontwikkelt zich in het huidige tijdsgewricht opnieuw een praktijk van vallen en opstaan, onder de condities van economische noodzaak, sociale wenselijkheid en digitale mogelijkheden. Welke concrete lessen leren ons de beschreven praktijken?

Rol van gemeenten

We hebben voorgaande praktijken opgenomen ter illustratie. We kunnen er niet al teveel conclusies aan verbinden. Ze zijn vooral interessant omdat ze de veranderlijkheid laten zien, zowel van het verhaal, de inzet van partijen en vooral de rol van de lokale overheid. Bij de ouderenwoongroepen (sinds dertig jaar in georganiseerd verband) zien we verschillende rollen van gemeenten naast elkaar bestaan: van bouwer, als ondersteuner en als begrenzer. Bij buurthuis De Jutter zien we dat de gemeente als aanvankelijke grootfinancier na grootscheepse bezuinigingen een rol als participant aanneemt in het 'zelforganiserende' buurthuis. Bij de voedselbanken zien we de gemeenten verschuiven van solidariteitsmonopolist naar een samenwerkende partij in de niet te stuiten groei van dit particuliere initiatief. En in het geval van de duurzaamheid zien we een groeiend activisme van gemeenten, dat soms over de hoofden van de partijen heen vliegt.

De participatiesamenleving - om dat woord maar weer te gebruiken - is een conglomeraat van initiatieven en praktijken waar in feite geen gemeenschappelijk verhaal over mogelijk is. De verschillen zijn te groot, de dynamiek is te onvoorspelbaar, de krachten kunnen botsen en ook samengaan. Participatie is een proces, waarin het nemen van sociale verantwoordelijkheid als gemene deler optreedt. Interessant is dat de overheid c.q. de gemeente - met meer en minder succes - meebeweegt afhankelijk van de gegeven praktijk. Zij vervult verschillende rollen, die door de tijd ook nog eens kunnen veranderen. De voorbeelden leren ons in ieder geval dat in wisselend samenspel tussen partijen enorm veel mogelijk is. Het daadwerkelijk gezamenlijk willen optrekken rond een thema dat iedereen aangaat vanuit zijn eigen perspectief creëert een voedingsbodem voor succes. In dat verband leren de beschreven praktijken het belang van in ieder geval twee zaken: een gemeenschappelijke aanspraak en de aansluiting bij dagelijkse ervaringen.

De gemeenschappelijke aanspraak

Er is een sterke tendens onder politici en beleidsmakers om participatie, sociale netwerken en sociaal kapitaal als een vanzelfsprekend goed te zien: ‘an urban policy fix ... a magic bullet’ volgen Blokland & Savage (2008, p. 3). Daarin wordt dan echter voorbij gegaan aan de weerspanning van praktijken. Het lokale is altijd een plaats geweest van zowel cohesie als protest, van samenhang en van strijd. Deze auteurs verzetten zich tegen het romantische beeld van een vernetwerkte stedelijke omgeving, waarin sociaal kapitaal en creativiteit bloeien, en waarin de bestaande machtsverschillen en ongelijkheid kunnen worden vergeten. Het gaat uiteindelijk ook om de middelen en mogelijkheden om sociaal kapitaal te ontwikkelen binnen een web van relaties. En de strijd daarover. Participatie gaat over elkaar ‘aanspreken’.

Als de geschiedenis en de huidige praktijken één ding leren, dan is het dat de hoop op een participatiesamenleving kansloos is, als burgers niet op enigerlei wijze mede invulling kunnen geven aan de inrichting en werkwijze daarvan. Het is legitiem om burgers daarin uit te dagen. Maar het is omgekeerd een nadrukkelijke eis aan de instituties om zich open te stellen en in te richten op de nieuwe civiele dynamiek. Participatie is niet iets wat je zomaar kan eisen, het moet kunnen groeien. Dat betekent dat in het permanente debat over wat kan, mag en moet de participatiesamenleving zich realiseert. In zo een type debat wordt het begrip sociale verantwoordelijkheid bij uitstek relevant. Het is een verwijzing naar een belang dat over de deelbelangen uitgaat, vergelijkbaar met een begrip als democratie. ‘Wat ik wil’ staat in een democratie altijd in verhouding tot wat anderen willen. Zo staat in een participatiesamenleving ‘wat ik wil’ altijd ook in relatie tot de vraag wat we als samenleving zouden moeten willen.

Ervaring als praktijk

In de samenwerking tussen publieke, private en civiele partijen ontwikkelt zich de sociale continuïteit van een samenleving. Per domein lijkt sprake van autonome ontwikkelingen, maar ze hebben allemaal eenzelfde ondergrond, waar niet zozeer de deelbelangen van personen, organisaties of de instituties richtinggevend zijn, maar hun bijdrage aan de samenleving als geheel. De beschreven praktijken leren ons daarenboven dat het uiteindelijk gaat om handelende personen in hun sociale context. Deze verwijzing naar de alledaagse omgeving is van belang. We zien haar terug in wat Hooghiemstra (2013) ‘het alledaagse’ noemt en Boutellier (2011) ‘het domein van de vanzelfsprekendheid’. De veranderende verhouding tussen overheid en burgers kan - net als vroeger - niet anders vorm krijgen dan door aan te sluiten bij de dagelijkse praxis van mensen. Sociale verantwoordelijkheid groeit in de praktijk van alledag.

In dit verband wijzen we er nog eens nadrukkelijk op dat de netwerksamenleving zich juist in de praktijkgerichtheid onderscheidt. In het verzuilde tijdperk (circa 1920-1975) bepaalde het allesomvattende verhaal, de ideologie of levensbeschou-

wing, de intenties voor de inrichting van de sociale orde. De collectieve identiteit was richtinggevend voor de opvatting van het algemeen belang en de daarbij behorende sociale verantwoordelijkheid. Kort gezegd: het collectief bepaalde de aard van de praktijk. Na de ontzuiling ontstond ruimte voor een sterke marktgerichte invulling van sociale praktijken. Onder de noemer van new public governance ontstond een beeld van een sturende overheid en roeiende (markt)partijen voor het uitvoerende werk. De huidige transformatie staat haaks op dit beeld, in zoverre dat de digitaal gestuurde netwerksamenleving het initiatief legt bij de doeners, oftewel de praktijk zelf.

De netwerksamenleving kent een dusdanige complexiteit dat deze niet langer langs de lijnen van collectieve ideologieën of strakke overheidssturing kan worden geleid. In de urgentie van de problemen en de verleidelijkheid van de kansen vinden mensen - burgers, ondernemers, ambtenaren, werknemers - de intentie voor hun handelen. Dat is een cruciale verandering ten opzichte van eerdere fasen. Sociale verantwoordelijkheid - intentionele bijdrage aan sociale kwaliteit - is niet langer opgelegd door een collectief of opgedrongen door een almachtige verzorgingsstaat, maar ontstaat van onderaf. En dit geldt - en nu wordt het interessant - niet alleen voor burgers, maar ook voor instituties. De grote transformatie gaat niet over burgers die gaan participeren, maar over instituties die zich daarnaar voegen!

De rol van de overheid is dan veel meer volgend ten behoeve van dat wat nodig is. De ROB (2012) spreekt in dit verband van een 'participerende overheid' door ruimte te geven aan bestaande vitaliteit. De overheid participeert in burgerinitiatieven, in plaats van omgekeerd. Dit is de actuele opgave waarvoor overheden zich gesteld zien: het zelforganiserend vermogen van burgers benutten. Met de aantekening dat initiatieven die ondermijnend zijn aan het algemeen belang worden begrensd of beëindigd. Hier toont zich het belang van de gemeenschappelijke aanspraak: onze sociale verantwoordelijkheid ontstaat in de onderlinge aanspraak op jouw intentionele bijdrage aan de sociale kwaliteit en continuïteit van de samenleving.

Wmo to go - aanbeveling

Dit essay leidt niet tot een handzame tip over de wijze waarop de inzet van burgers kan worden geoptimaliseerd. Het is er vooral op gericht om deze inzet te zien in het licht van verschuivende verhoudingen, waarin de sociale verantwoordelijkheid van partijen op een andere manier wordt gedefinieerd en gerealiseerd. Historisch gesproken is de verhouding tussen burgerinitiatief, institutioneel belang en algemeen belang nooit vanzelfsprekend of eenvoudig geweest. Ook een zogenoemde 'participatiesamenleving' realiseert zich in dialoog, debat en strijd. Zij bouwt zich op in de onderlinge aanspraak: 'wat betekenen jij voor de samenleving?' Deze is alleen mogelijk indien deze aanspraak wederkerigheid impliceert, met respect voor elkaars inzet, belangen en mogelijkheden. Gemeenten zouden deze vraag moeten durven stellen, in de overtuiging dat zij de condities levert waarbinnen deze ook op een reële manier beantwoord kan worden.

Literatuur

- Blokland, T. & M. Savage (2008). 'Social capital and networked urbanism.' In: T. Blokland & M. Savage (eds.), *Networked Urbanism; Social Capital in the City*. Hampshire: Aldershot.
- Boer, N. de & J. van der Lans (2011), *Burgerkracht; de toekomst van het sociaal werk*. Den Haag: RMO.
- Boutellier, H. & N. Boonstra (2009). *Van presentie tot correctie: Een nieuw perspectief op samenlevingsopbouw* (Wmo Kenniscahier 4). Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Boutellier, H. (2011), *De improvisatiemaatschappij; over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*. Den Haag: Boom/Lemma.
- Boutellier, H. (2013), 'Collectieve arrangementen: ruimte om te excelleren.' In: M. Hurenkamp, A. Nierop e.a. (red.), *Tegenwicht; waarom waarden ertoe doen*. Amsterdam: Van Gennep.
- Boutellier, H. (2014). *Nieuwe tijden, nieuw bestuur; de Wmo in de improvisatiemaatschappij*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Boutellier, H. & Huygen, A. (2012). 'Buurthuis De Nieuwe Jutter: geen blauwdruk, wel een succesverhaal'. In: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, no 11-12 / december 2012.
- Boyte, H.C. (2008), *The Citizen Solution*. Minnesota: MHS Press.
- Caem, B. van (2008). *Verborgene kracht; burgerparticipatie en veiligheid in Amsterdam*. Amsterdam: Vu, FSW, Bestuurskunde.
- Castells, M. (2000), *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Drenth, A. van & Haan, F. de (1999), *The rise of caring power: Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands*. Amsterdam : Amsterdam University Press.
- Fortuyn, P. (2002), *Verweesde samenleving; een religieus-sociologisch traktaat*. Uithoorn: Karakter Uitgevers.
- Fung, A. & E. Wright (2001). 'Deepening democracy: Innovations in empowered participatory governance'. In: *Politics & Society*, 29 (1), p. 5-41.
- Genabeek, J. van (1999), *Met vereende kracht risico's verzacht. De plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG.
- Hilhorst, P. & J. van der Lans (2013). *Sociaal Doe-het-zelven; de idealen en de politieke praktijk*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Hooghiemstra, E. & L. Verharen (2013), *De kracht van het alledaagse; terug naar het gezin en de professional in de transitie jeugdzorg*. Tilburg: Avans Hogeschool.

Horstman, K. (2001) Public bodies, private lives. *The historical construction of life insurance, health risks and citizenship in the Netherlands, 1890-1920*. Rotterdam: Erasmus Publishing.

Huygen, A. (2012). 'Utrechts buurthuis doet het helemaal zelf. Welzijn Nieuwe Stijl in de praktijk'. In: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, no.5-6 juni 2012. p.10-13.

Huygen, A. (2011). *Met vereende krachten. De Nieuwe Jutter: buurthuis nieuwe stijl*. Tussenrapportage. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Huygen, A., Marissing, E. van & Boutellier, H. (2012), *Conditie voor zelforganisatie. Wmo Kennis Cahier 18*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Klein, M. van der (2005). *Ziek, zwak of zwanger. Vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen 1890-1940*. Amsterdam: Aksant.

Klein, M. van der , Stavenuiter, M. & Smits van Waesberghe, E. (2013), *Het begint bij de burger. Dilemma's van gemeenten bij initiatieven van burgers in zorg en welzijn*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Klein, M. van der & Wieringa, S. (red., 2005), *Alles kon anders. Protestrepertoires in Nederland, 1965-2005*. Amsterdam: Aksant.

Meijs, L.C.P.M. (2012). *Van de koeien en het gras. De meent van het vrijwilligerswerk*. Bureau de Helling.

Meijs, L.C.P.M., Bridges Karr, L., Baren van, E.A. en Huisman, W. (2011). *Vrijwilligerswerk = Matchmaking. "Vrijwilligers zijn geen lego"*. Amsterdam: Research report.

Meijs, Lucas (2013), Presentatie op regiobijeenkomsten Professionele kracht, Vrijwillige kracht, eigen kracht voor de jeugd. Georganiseerd door MO groep e.a.: <http://www.vrijwillige-inzet.nl/overig/regiobijeenkomsten/>

Moor, T. de (2013), *Homo cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving*. Utrecht: Universiteit Utrecht. Oratie.

Raad voor het Openbaar Bestuur (2012). *Loslaten in vertrouwen*. Den Haag: ROB.

Rosanvallon, P. & A. Goldhammer (2008), *Counter Democracy; Politics in an Age of Distrust*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rotmans, J., (2012), *In het oog van de orkaan; Nederland in transitie*. Boxtel: Aeneas.

Specht, M. (2010). *De Pragmatiek van Burgerparticipatie; hoe burgers omgang met complexe vraagstukken omtrent veiligheid, leefbaarheid en stedelijke ontwikkeling in drie Europese steden*. Amsterdam: Vu NSCR.

Stavenuiter, M., Nederland, T. & Oudenampsen, D. (2013), *Burgers in transitie. Belangenbehartiging bij de overgang van AWBZ naar Wmo*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Stokkom, B. van, M. Becker & T. Eikenaar (2012). *Participatie en vertegenwoordiging. Burgers als trustees*. Amsterdam: AUP /Pallas Publications.

Tonkens, E. (2008), *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerving, vraagsturing en professionaliteit in de publieke sector*. Amsterdam: Van Gennep.

Tonkens, E. & Duyvendak, J.W. (2013), 'Wie wil zich nu laten douchen door de buurman'. In: *Tijdschrift voor sociale vraagstukken* no3/4, mei 2013.

Uitermark, J. (2014). *Verlangen naar Wikitopia* (oratie). Rotterdam: Erasmus Universiteit.

Van Reijbrouck, D. (2013). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Veer, J. van der (2013). *Weg uit het verleden: Een institutionele analyse van de gemeentelijke uitwerking van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo)*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Verhoeven, I. (2009). *Burgers tegen beleid; een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid*. Amsterdam: Aksant.

Verhoeven, I. & M. Ham (2010). *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid*. Amsterdam: Van Gennep.

Verkenningcommissie HSAO, *Meer van waarde; kwaliteitsimpuls en ontwikkelrichting voor het hoger sociaal agogisch onderwijs*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

Literatuur en websites bij de illustraties

Illustratie Ouderenwoongroepen

www.lvgo.nl

[http://](http://www.kcwz.nl/dossiers/woonvariaties/groepswonen_van_ouderen_in_gelderland)

www.kcwz.nl/dossiers/woonvariaties/groepswonen_van_ouderen_in_gelderland

<http://www.omslag.nl/wonen/groepsouderen.html>

<http://www.ruisendveld.nl/van-plan-tot-realisatie/index.html>

<http://www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Groepswonen-voor-ouderen.htm>

<http://www.utrecht.nl/wonen/woonbeleid/senioren/>

<http://www.villabegonia.nl/>

<http://www.wono.nl/>

<http://zelfbouwinnederland.nl/nieuws/Groepswonen-voor-ouderen/>

Brief van Burgemeester en Wethouders van Rotterdam aan de Gemeenteraad over ouderenhuisvesting, Rotterdam, 29 januari 1999 (SOB 98/4226a).

Gemeente Utrecht Stadsontwikkeling afdeling wonen: Nota' s *Groepswonen van ouderen (2001) en Groepsgewijs wonen van ouderen (2007)*.

Gooszen, T. (2005), *Groepswonen van ouderen in Gelderland. Zelfbeheer en nabuurschap*. Provincie Gelderland in samenwerking met LVGO.

Klein, M. van der, Toorn, J. van den & Oudenampsen, D. (2013) *Voor wat hoort wat? Ervaringen met vrijwilligerswerk als wederdienst*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Stavenuiter, M. & Dongen, M. van (2008), *Gemeenschappelijk wonen een literatuurstudie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

SeniorSamenhuizen, brochure (2012). Samenhuizen vsz.

Illustratie buurthuiswerk

<http://denieuwejutter.nl/>

Boutellier, H. & Huygen, A. (2012). Buurthuis De Nieuwe Jutter: geen blauwdruk, wel een succesverhaal. In: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, no 11-12 / december 2012.

Bijlsma, J. & Janssen, H. (2008), *Sociaal werk in Nederland. Vijfhonderd jaar verheffen en verbinden*. Bussum: Coutinho.

Briggs, A. & Jong, W. de [et al.] (1986), *100 jaar club- en buurthuiswerk*.

Dirks, B. & Huisman, C. (2013), 'Buurthuizen bezwijken onder crisis'. In: de *Volkskrant*, 21 februari.

Huygen, A. (2012). Utrechts buurthuis doet het helemaal zelf. Welzijn Nieuwe Stijl in de praktijk. In: *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, no.5-6 juni 2012. p.10-13.

Huygen, A. (2011). *Met vereende krachten. De Nieuwe Jutter: buurthuis nieuwe stijl. Tussenrapportage*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Jong, A. de & Nijenhuis, H. (1984), *Werken in de marge van de samenleving: honderd jaar club- en buurthuiswerk*.

Nijenhuis, H. (1987), *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland 1892-1970*. Amsterdam: Stichting Beheer IISG.

Simonse, J. (1997), *De teloorgang van het kerkelijk clubhuiswerk: het verhaal van een secularisatieproces*. Baarn: Ten Have.

Illustratie voedselbanken

<http://www.canonsociaalwerk.eu/>

www.voedselbankennederland.nl

<http://www.rijnmond.nl/nieuws/03-09-2013/oprichtster-rotterdamse-voedselbank-stopt>

<http://www.trouw.nl>

Britt, A. , Heuvel, A. van den, Kornalijnslijper, N. Vianen, C. (2010), *Quickscan Voedselbanken 2010*. Amersfoort: BMC onderzoek.

Doorn, L. van & Kromhout, M. (2013), 'Voedselbanken een onmisbare schakel in het lokale armoedebeleid'. In: *Trouw*, 18 oktober.

Lammers, E. (2006), 'Voedselbank is geen schande'. In: *Trouw*, 20 januari.

Meteren, W. van (2008), 'Voedselbank, horzel van de samenleving'. In: *Trouw*, 2 december.

Ruige, A. & Hartogh den, V. (2009), *Toolkit samenwerking gemeenten en voedselbanken*. Utrecht: Stimulansz in samenwerking met het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

(2010)'Voedselbanken willen erkenning en subsidie' in: *Binnenlands Bestuur* 24 september.

Illustratie duurzaamheid

<http://www.ravagedigitaal.org/archief2000/0009a7.htm>

<http://www.natuurenmilieu.nl/>

<https://www.milieudedefensie.nl/>

<http://www.urgenda.nl/>

<http://www.utrecht.nl/milieu/utrechtse-energie/energiepunt-wonen/de-gemeente-helpt-u/warmtescan/>

<http://www.petities24.com/stopconcurrentiegemeenten>: Petitie Stop oneerlijke concurrentie gemeenten zonnepanelen.

<http://www.energieoverheid.nl/2013/12/05/zonne-energiebranche-start-petitie-tegen-gemeentelijke-inkoopacties/>

Rene Didde, Stichting Urgenda gaat voor 'volhoudbaarheid' in: *Gram*, mei 2013.

<http://www.urgenda.nl/documents/GRAMmei2013.pdf>

Over CO2 uitstoot en gemeenten zie <http://lean-green.nl/lean-and-green/> Lean and Green is een stimuleringsprogramma voor bedrijven en overheid dat wordt uitgevoerd door Connekt.

Cramer, J. (1989), *De Groene golf*. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging. Utrecht: J. van Arkel.

Heijden, H-A. (2008) 'Zandzakken, notenbomen en een taart. Nederlandse sociale bewegingen en mondiale klimaatgeschiedenis'. In: *Jaarboek voor ecologische geschiedenis 2008. Klimaat en atmosfeer in beweging*. Gent: Academia Press.

Marissing, E. van & Meere, F. de, (2013), *Duurzaamheid in Den Haag. Procesevaluatie subsidieregeling 'Duurzaamheid door Haagse wijken'*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Tellegen, E. (2010), *Groene herfst: een halve eeuw milieu*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Over Wmo to go

Wmo to go is een gezamenlijk initiatief van het Verwey-Jonker Instituut en het ministerie van VWS. Het Verwey-Jonker Instituut bestudeert actuele, publieke, sociaal-maatschappelijke onderwerpen. Als stichting werken wij zonder winstoogmerk, met als doel: bijdragen aan een betere sturing, hoger beleidsrendement en meer betrokkenheid van burgers.

Wmo to go biedt via verschillende wegen gratis ondersteuning met kennis op maat bij het ontwerp, de uitvoering en de evaluatie van uw Wmobeleid. De informatie op deze website is gebaseerd op het onderzoek dat het Verwey-Jonker Instituut de afgelopen vijf jaar in opdracht van VWS heeft verricht. Het ministerie financiert de website en kennis op maat.

Colofon

Financier	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn & Sport
Auteurs	Prof. dr. J.C.J. Boutellier Dr. M. van der Klein
Met medewerking van	Drs. A. Huygen Dr. E. van Marissing
Redactie	Dr. M.M.J. Stavenuiter, drs. T. Nederland
Vormgeving	Drs. M. van Bommel
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via de websites:
www.verwey-jonker.nl en www.wmotogo.nl

ISBN 978-90-5830-637-1

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2014.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.

Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.

Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.